

Гуманістичне спрямування реформ у сфері виконання кримінального покарання у виді позбавлення волі і поведження із засудженими

Т. В. Рудник, ад'юнкт Київського національного
університету внутрішніх справ

На початку 90-х років ХХ ст. в Україні назріла необхідність перегляду виправно-трудової політики, законодавства, глибокого аналізу стану виконання і відбування покарання у виді позбавлення волі та поведження із засудженими. Однак тривалий час після проголошення незалежності України законодавство в галузі виконання покарань зберігало засади радянського періоду. Виправно-трудова політика, законодавство і практика його виконання вступили в суперечність з потребами соціального розвитку. Стало очевидним, що Виправно-трудова кодекс 1970 р. неспроможний урегулювати відносини у сфері виконання покарань, що мають визначатися на основі міжнародних актів про загально-людські права і свободи, а також прав ув'язнених, що ратифіковані Україною. Кризові явища в місцях позбавлення волі, зростання рівня злочинності, непоодинокі випадки непокори засуджених адміністрації свідчили про необхідність докорінних змін у сфері виконання кримінальних покарань.

Традиційні для періоду радянської влади методи управління місцями позбавлення волі, які базувалися на підтриманні жорсткого режиму відбування покарань, не сприяли ствердженню законності, гуманізму та правопорядку в місцях позбавлення волі. Про тортури і катування, які застосовувались до жертв сталінського тоталітарного режиму у місцях ув'язнення, засвідчують досить багато документів та спогадів самих жертв¹. Необхідність кардинальних змін у сфері виконання покарань, гуманізації існуючої каральної політики в Україні була очевидною.

Після проголошення незалежності в Україні зроблена спроба гуманізувати виправно-трудова політику і систему, замінивши її на кримінально-виконавчу. Термін «виправно-трудова політика» після внесення змін у 90-х роках у систему кримінальних покарань перестав відповідати своєму змісту, оскільки із виправно-трудова законодавства були виключені заслання і вислання, умовне засудження до позбавлення волі й умовне звільнення з місць позбавлення волі з обов'язковим залученням до праці. Історія системи місць позбавлення волі засвідчила, що ідея використання праці засуджених значною мірою не виправдала себе². Отже, виправно-трудова законодавство набуло кримінально-виконавчого характеру.

Проведення глибокої реформи в даній сфері важко переоцінити, особливо коли відбувається активний процес входження України до світового співтовари-

¹ Червоні жорнова. Спогади репресованих, членів їх родин, свідків репресій. – Вінниця, 1994. – С. 98.

² Богатирьов І.Г. Кримінально-виконавче право: Навч. посіб. – Чернігів, 1998. – С. 5.

Кримінальне право та кримінальний процес

ства. Очевидно, стан законності і правопорядку в державі, безпека, спокій в суспільстві і моральність значною мірою залежать від розв'язання проблем діяльності кримінально-виконавчої системи. Адже за станом цієї системи, ставленням до засуджених, умовами їх тримання міжнародна спільнота оцінює рівень цивілізованості держави та гуманізму в ній. Безперечно, реформування системи виконання кримінальних покарань досить складний процес для будь-якого суспільства, але конче необхідний. Змінювати ситуацію необхідно тоді, коли система виконання кримінальних покарань не виконує покладені на неї завдання, завдаючи шкоди суспільству, сприяючи його криміналізації, породжуючи насильство і жорстокість.

У літературі питання реформування кримінально-виконавчої системи відображено односторонньо. Акцентується увага на тому, що реформування відбувається успішно³. Однак цей процес йде повільно, не зачіпає корінних проблем, які виникли ще в минулому столітті. А саме: руйнування тюремної (в'язничної) системи і побудова спочатку табірної (концтабірної), а потім колонійської системи, яка не відповідає нормам як міжнародним, так і національним з прав людини і поведження із засудженими; ігнорування основних принципів, тобто основам людяності, зокрема принципу гуманізму щодо засуджених до позбавлення волі. Поліпшення умов тримання ув'язнених йде надто повільно, хоча це є значною мірою наслідком складного соціально-економічного стану в Україні. Це зумовлено вкрай недостатнім фінансуванням системи. Хоча, як впливає з міжнародно-правових актів з прав людини і поведження із засудженими, якщо держава застосовує до людини покарання у виді позбавлення волі, то вона бере на себе зобов'язання щодо її утримання в нормальних, людських умовах. Гуманний підхід, як свідчить міжнародний досвід, більш витратний, але в підсумку вигідніший для суспільства, оскільки зменшує негативні наслідки позбавлення волі, а також ймовірність рецидиву. Як доводиться, ресоціалізація зменшує рівень повторної злочинності майже вдвічі⁴.

Стосовно кримінально-виконавчого законодавства поширеною є думка, що воно відповідає міжнародно-правовим актам з прав людини. Однак за ретельнішого дослідження норм кримінально-виконавчого права виявляємо ряд положень, що суперечать принципу гуманізму та не відповідають міжнародно-правовим стандартам з прав людини і поведження із засудженими. Кримінально-виконавчий кодекс України повинен ґрунтуватися на Конституції і загальноновизнаних принципах і нормах міжнародного права, орієнтувати правозастосовну практику на необхідності дотримання принципів законності, гуманізму і враховувати їх у правотворчій діяльності. Проте ми бачимо багато недоліків і проблем. Зокрема, незрозумілою є відсутність у Кодексі (зокрема, у ст. 2) вказівки на те, що він ґрунтується на Конституції України⁵. Тому вважаємо за необхідне внести відповідні зміни до законодавства. Також викликає занепокоєння ситуація, коли у розділі III глава «Режим у колоніях та способи його за-

³ *Мойсик В.* Кримінально-виконавча система України – реформувати чи підпорядкувати? // *Голос України*. – 2005. – 15 березня.

⁴ *Сильов В.М., Радюв Г.О.* та ін. Педагогічні основи ресоціалізації злочинців. – К., 1997. – С. 77.

⁵ *Кримінально-виконавче законодавство України. Кримінально-виконавчий кодекс України.* Нормативно-правові акти / Упоряд.: В.С. Ковальський, Ю.М. Хахуда. – К., 2005. – С. 6.

безпечення» розміщена перед главами, що визначають умови тримання, права та обов'язки засуджених. Тобто недотримано пріоритету загальних прав і свобод людини, внаслідок чого відбувається порушення прав засуджених, принципу гуманізму. Така ситуація часто виправдовується саме режимними вимогами. Частина друга ст. 102 КВК містить положення, що «режим у колоніях має зводити до мінімуму різницю між умовами життя в колонії і на свободі, що повинно сприяти підвищенню відповідальності засуджених за свою поведінку і усвідомленню людської гідності». Однак цьому положенню суперечать численні обмеження, встановлені іншими статтями Кодексу та підзаконними нормативними актами. Важко пояснити становище, за якого засуджені обмежені в праві на короткострокові побачення зі своїми родичами, на телефонні розмови (статті 110, 138, 139, 140 КВК України). Одним із напрямів гуманізації виконання і відбування покарання у виді позбавлення волі, вважаємо, є скасування або зміна норм кримінально-виконавчого закону, що містить такі обмеження.

Отже, як впливає із аналізу норм кримінально-виконавчого законодавства, воно ще недостатньо відображає вимоги, які містяться в Мінімальних стандартних правилах поводження із засудженими, Європейських в'язничних правилах та інших міжнародно-правових актах з прав людини. Не можна назвати Кримінально-виконавчий кодекс гуманним, таким, що відповідає міжнародним актам з прав людини і поводження із засудженими. Це не об'єктивно. Розширення прав засуджених та їх гарантії є гуманним актом. Безспірно, такими є поліпшення норм харчування і медичного забезпечення. Однак чи є гуманним тримання засуджених у загальних приміщеннях казарменого типу? Чи є гуманними заборони і обмеження на побачення, телефонні розмови? Чи є гуманним застосування «обов'язкової» праці, примусового виховання? Чи є гуманним обмеження у медичному обслуговуванні, психіатричній допомозі, в достроковому звільненні, відпустках, оплаті праці та інше?

Вагоме значення у дослідженні та визначенні засад подальшого реформування кримінально-виконавчої системи мають останні здобутки науки кримінально-виконавчого права. Однак, вважаємо, пропозиції науковців у сфері кримінально-виконавчого права дещо відстають, не працюють на перспективу і тому реформування кримінально-виконавчої системи України гальмується приблизно на півстоліття. Хоч і заслуговують на увагу пропозиції О.Б. Пташинського щодо розробки загальнодержавної програми реформування пенітенціарної системи, проведення незалежної експертизи діючих відомчих нормативних актів у сфері виконання покарань на предмет їх відповідності міжнародним зобов'язанням з прав людини, створення фонду зайнятості для засуджених та ряд інших⁶. Однак сумнівними і спірними видаються пропозиції про реформу пенітенціарної системи, яка ще не створена в Україні.

В юридичній літературі останніх років констатується, що в Україні існує пенітенціарна система. У працях О.Б. Пташинського, В.В. Россіхіна та інших науковців недостатньо досліджувалась сутність поняття «пенітенціарна система». Адже пенітенціарна ідея, система полягає у створенні належних людських

⁶ Пташинський О.Б. Правові проблеми реформування пенітенціарної системи в Україні: Автореф. дис...канд. юрид. наук. – К., 2002. – С. 17–18.

Кримінальне право та кримінальний процес

умов для щирого каяття засуджених. Слово «пенітенціарій» (з лат. poenitentia) перекладається як каяття⁷. Шлях до покаяння лежить тільки через повернення до втрачених моральних орієнтирів, до здатності розрізнення добра і зла. У літературі поняття «пенітенціарна система» часто ототожнюється з виправно-трудовою радянською системою, яка існувала і ґрунтувалася на насильстві, жорстокому поводженні, а також з кримінально-виконавчою системою, яка ще зберігає недоліки минулого. Варто зазначити, що тодішня виправно-трудова та кримінально-виконавча системи ще не відповідають ідеям, принципам пенітенціарної системи, де в основі лежить гуманне поводження із ув'язненими. Оскільки в Україні відсутня в'язнична система, одиночне тримання в'язнів у камерах, можливість засуджених залишитися наодинці із собою, Богом і Біблією, можливості покаятися, спокутувати свою провину. Серед прибічників пенітенціарної ідеї можна назвати О.В. Бецу, Г.О. Радова. Останній запропонував створити в Україні пенітенціарну систему з метою забезпечення каяття засуджених і об'єднання зусиль усіх суб'єктів соціального життя, що відповідальні за досягнення безпеки суспільства⁸. Противниками створення пенітенціарної системи в Україні є І.С. Яковець, О.Г. Колб та інші. І.С. Яковець вважає створення такої системи крайністю⁹. На думку О.Г. Колба, загальна спрямованість заходів каяття щодо засуджених та ігнорування об'єктивних засобів виправлення не спроможні досягти мети і завдань покарання¹⁰.

У сучасній системі колоній в Україні засуджені до позбавлення волі тримаються у загальних приміщеннях казарменого типу, де не створені умови для усамітнення, а навпаки, намагання засуджених побути наодинці із собою карається дисциплінарними стягненнями як порушників встановленого режиму (частиною третьою п. 6 ст. 29 Правил внутрішнього розпорядку установ виконання покарань забороняється «завіщувати... без дозволу адміністрації спальні місця»). Зокрема, ця система не забезпечує на належному рівні право засудженого на особисту безпеку і захист від посягань з боку інших засуджених на його життя і здоров'я, честь і гідність, права й законні інтереси, обмежує засудженого в праві розпоряджатися вільним часом та інше. Таким чином, пенітенціарна система в Україні – не створена, оскільки така система передбачає умови для каяття засуджених, а тримання засуджених у загальних приміщеннях казарменого типу, що залишилися у спадок від колишнього СРСР, де головним принципом було виховання засудженого через колектив, не надає такої можливості. Очевидно, що лише камерне тримання засуджених змогло б забезпечувати їхню особисту безпеку та створення умов для усамітнення і каяття. З метою приведення умов тримання засуджених до позбавлення волі у відповідність з вимогами міжнародних норм і стандартів пропонується здійснити поступову реконструкцію таких приміщень на камерне розміщення засуджених.

⁷ *Юридична енциклопедія* : В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (відп. ред) та ін. – К., 1998. – Т. 4: Н – П. – 2002. – С. 469.

⁸ *Радов Г.О.* Роль та місце пенітенціарної системи в структурі державного управління України // *Проблеми пенітенціарної теорії і практики.* – 1997. – № 2. – С. 10.

⁹ *Степанюк А.Х., Яковець І.С.* Втілення міжнародних стандартів у практику діяльності кримінально-виконавчої системи України: Монографія. – Харків, 2007. – С. 160–161.

¹⁰ *Колб О.Г.* Установа виконання покарань як суб'єкт профілактики злочинів: Монографія. – Луцьк, 2006. – С. 101.

Згідно з міжнародними актами з прав людини і поводження із засудженими тримання засудженого в окремому приміщенні (у камері чи кімнаті) в місцях позбавлення волі покликані забезпечити гуманні умови для життя засуджених, а стан тюремних приміщень здатний безпосередньо впливати на всі умови та моральну атмосферу, в яких утримуються засуджені до позбавлення волі, а також стосується функцій, які виконує персонал, засоби виправного впливу на засуджених, а також управління установами¹¹. Отже, виходячи із змісту покарання у виді позбавлення волі, що це є ізоляцією засудженого, слід розуміти фізичну ізоляцію як від суспільства, так і засуджених один від одного. А це в свою чергу передбачає тримання засудженого окремо від інших засуджених. Адже вони в місцях позбавлення волі відчувають на собі постійний негативний вплив мікросередовища й набираються певного кримінального досвіду¹².

Позбавлення волі як вид кримінального покарання все ще займає провідне місце у правозастосовній практиці нашої держави. У Кримінальному кодексі України позбавлення волі міститься в санкціях більшості статей Особливої частини¹³. Однак ефективність цього виду покарання залишається низькою, високим є рівень рецидиву злочинів. Це підтверджує необхідність подальшого реформування системи виконання кримінальних покарань, її корінної перебудови у напрямі створення пенітенціарної системи європейського зразка. З цією метою варто: запозичити досвід інших країн щодо створення пенітенціарної системи; відмовитися від казарменого тримання засуджених; створення умов для усамітнення засуджених до позбавлення волі у нічний і вільний від роботи час у камері; у перспективі, щоб кожний засуджений тримався в окремій камері з необхідними зручностями; зміцнення співпраці установ з різними релігійними конфесіями.

Одним із основних завдань кримінально-виконавчої служби України стосовно засуджених до позбавлення волі є створення умов, які були б наближені до життя на свободі, сприяли відкритому спілкуванню з рідними, священнослужителями, а установи виконання покарань мають являти собою цивілізовані заклади. Варто відмовитися від непередбачених законом обмежень у місцях позбавлення волі, що суперечать гуманістичним засадам, які обмежують права засуджених або принижують їх гідність. Подальше реформування кримінально-виконавчої системи України має бути пов'язане з необхідністю розширення державної підтримки цієї системи, гарантування прав і поваги до людської гідності засуджених та ув'язнених, вивчення досвіду зарубіжних країн. Головною засадою реформування кримінально-виконавчої політики є її «олюднення», тобто гуманізація.

Таким чином, реформи кримінально-виконавчої системи, що проводяться останніми роками в Україні, дали змогу зробити ряд кроків у напрямі гуманізації виконання і відбування кримінальних покарань. Водночас необхідно

¹¹ Права людини і професійні стандарти для працівників пенітенціарної системи в документах міжнародних організацій. – К., 2002. – С. 63.

¹² Рудник В. І. Позбавлення волі: негативні наслідки та заходи їхньої нейтралізації. – К., 1999. – С. 27.

¹³ Стан та шляхи гуманізації кримінального судочинства в Україні: Матеріали експертного дослідження / За заг. ред. О. В. Беци. – К., 2005. – С. 5.

визнати, що кримінально-виконавча система все ще не повною мірою відповідає новим суспільним відносинам, що склалися в Україні, і не забезпечує належного стану виконання покарання, зокрема у виді позбавлення волі і поведження із засудженими, ефективного захисту їхніх прав і законних інтересів. Тому існує нагальна потреба в подальшому реформуванні кримінально-виконавчої системи, законодавства і практики, що мають ґрунтуватися на досягненнях і традиціях національного законодавства, європейських цінностях щодо захисту прав та основоположних свобод людини і громадянина, положеннях міжнародно-правових актах з прав людини і поведження із засудженими. Отже, реформування цієї системи передбачає не тільки вдосконалення, зміну вітчизняного законодавства, а й утворення нових наукових теорій, поглядів на кримінальне покарання і поведження із засудженими з обов'язковим урахуванням міжнародних стандартів.

Забезпечення судом законності та обґрунтованості слідчих дій на досудових стадіях провадження у кримінальній справі

***О. А. Струць**, ад'юнкт Київського національного університету внутрішніх справ*

Відповідно до Концепції реформування кримінальної юстиції, затвердженої Указом Президента України від 8.04.2008 р. № 311/2008, кримінальне судочинство має забезпечувати неухильне дотримання прав особи у процесі діяльності органів досудового розслідування відповідно до вимог Конституції України та міжнародних договорів щодо прав людини¹. Зважаючи на це, кожне втручання уповноважених органів у особисті права та свободи особи повинне здійснюватися відповідно до закону та мати достатньо обґрунтовані підстави. Провідна роль у забезпеченні зазначених вимог на досудових стадіях провадження у кримінальній справі належить судовій владі.

Передбачені Кримінально-процесуальним кодексом України повноваження суду на стадії досудового розслідування є порівняно новою сферою судової діяльності. Однак саму ідею реалізації даних повноважень не можна вважати здобутком сьогодення, оскільки інститут судового контролю за досудовим провадженням був відомий ще за часів судово-правової реформи другої половини ХІХ ст. Статут кримінального судочинства 1864 р. передбачав прокурорський нагляд і судовий контроль, що здійснювався у формі надання дозволів на провадження певних дій слідчого, розгляду скарг на його дії та заявлених відводів. Так, у ст. 491 Статуту кримінального судочинства прямо вказувалось, що всі осо-

¹ Указ Президента України від 8 квітня 2008 р. № 311/2008 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України «Про хід реформування системи кримінальної юстиції та правоохоронних органів» // <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>